

Wiesław Caban

Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

ORCID: 0000-0002-3695-8259

Dylematy kaukazczyków: służyć Szamilowi czy Imperium Rosyjskiemu?

Jan Zahorski, zesłany do karnej służby wojskowej na Kaukazie w 1839 roku za działalność spiskową w ramach Stowarzyszenia Ludu Polskiego w Wilnie, tak oto określił rolę Rosji w podboju Kaukazu:

[...] wojna tutejsza nie jest już dziełem prywatnym, od którego zależą wygody jednego państwa, lecz dziełem wspólnym, dziełem całej oświeconej ludzkości. Opatrzność dla Rosji gotuje wielkie przeznaczenie. Geograficzne jej położenie służy za hasło do połączenia dwóch światów: Wschodu i Zachodu, Azji i Europy. Jej przeznaczeniem rozlać światło oświecenia i cywilizacji w głębi ciemnej kolebki rodu ludzkiego. Dla tak świętego celu, słaba przeszkoda góry kaukaskie. Opór ten zabobonu i przesądów padnie przed krzyżową chorągwią chrześcijańskich rycerzy i Wschód ze snu obudzony ujrzy nad sobą świetną zorzę oświeconego Zachodu. [*Niewola u Szamila...* 1850: 152]¹

- 1 Jan Zahorski urodził się w 1813 roku w rodzinie szlacheckiej na Wołyniu. W trakcie służby wojskowej na Kaukazie dosłużył się stopnia porucznika (1850). Nie wiadomo, kiedy zdecydował się wystąpić o dymisję. Faktem pozostaje jednak, że jego tekst z „*Athenaeum*”, po niewielkiej korekcie, został opublikowany ponownie w 1898 roku w czasopiśmie „*Кавказский сборник*”. Może to sugerować, że

Problem postawy Polaków wcielonych do karnej służby wojskowej na Kaukazie w latach 30.–40. XIX wieku wobec rosyjskiego podboju tego regionu wciąż czeka na swego badacza. Doświadczenie to było udziałem dużej grupy uczestników powstania listopadowego, a także młodzieży, dla której stanowiło karę za udział w tajnych spiskach.

Aby przeprowadzić tego typu badania, należy przede wszystkim uzyskać dostęp do archiwów rosyjskich. Oprócz Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historyczno-Wojskowego w Moskwie na szczególną uwagę zasługują archiwa w Krasnodarze i Stawropolu, gdzie przechowywane są tzw. formularnyje spiski Polaków, którzy dosłużyli się stopni oficerskich. Źródła tego typu wykorzystują obecnie dwaj historycy z Piatigorska: Jurij J. Kłyčnikow i Sergiej S. Łazarjan. Informacje zawarte w tych dokumentach doprowadziły ich do zaskakujących wniosków. Badacze stoją na stanowisku, że służba w armii carskiej prowadziła do resocjalizacji Polaków, gdyż po jej odbyciu mieli oni wracać w rodzinne strony szczęśliwi i wносить spokój do swych rodzin. Ponadto poprzez udział w podboju Kaukazu przyczyniali się do ucywilizowania tego regionu [por. Клычников, Лазарян 2024]².

Niezwykle istotną rolę przy tego typu badaniach odgrywają pamiętniki i listy. Niestety, w tym zakresie baza źródłowa jest skromna, zwłaszcza w porównaniu ze spuścizną pamiętniczą zesłańców na Syberię Wschodnią czy Zachodnią. O ile historyk dysponuje ograniczoną liczbą pamiętników [Rewkowski 2011; Gralewski 2015; Kalinowski 2017], o tyle w odniesieniu do korespondencji można mówić wręcz o pojedynczych przypadkach [BK PAN]³.

Zahorski uznał Rosję za swoją ojczyznę, choć równie dobrze zmiany mogła wprowadzić redakcja czasopisma [por. Adamczewski, Boridzenko, Caban, w druku].

- 2 Jeden z rozdziałów tej książki nosi tytuł «Тёплая Сибирь»: поляки в составе кавказской пенитенциарной системы [zob. także Клычников, Лазарян 2023]. Wcześniej podobne stanowisko zaprezentował Oleg Matwiejew, historyk z Krasnodaru. W jednej ze swoich publikacji poświęconych pobytowi Polaków na Kaukazie stwierdził, że byli oni nosicielami i obrońcami rosyjskiej państwowości w tym regionie [Matveev 2008: 129].
- 3 Sześć zachowanych listów Jurkowskiego opublikowały Maria Filina i Danuta Ossowska [zob. Filina, Ossowska 2015: 173–199].

Po upadku powstania listopadowego przez Samodzielny Korpus Kaukaski⁴ i Czarnomorską Linie Brzegową⁵ przewinęło się około 45 000 Polaków. Jeńcy powstania listopadowego oraz uczestnicy walk z roku 1831, wcieleni w wyniku karnego poboru z 1832 roku, stanowili 10 760 osób. W latach 1834–1855 w ramach corocznego poboru rekruta trafiło do tych jednostek 30 700 synów mieszczan i chłopów z Królestwa Polskiego. Łącznie daje to około 41 460 osób [por. Caban 2001b: 728–730]. Dodatkowo do karnej służby wojskowej⁶ za udział w spiskach na obszarze Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych pozyskano 150 osób⁷. Uzupełnienie stanowiła młodzież zaciągająca się dobrowolnie. Na Północny Kaukaz podążała przede wszystkim drobna szlachta z ziem litewsko-białoruskich oraz guberni kijowskiej, podolskiej i wołyńskiej. Tradycje wstępowania młodych ludzi z tych obszarów zwłaszcza do wojsk kozackich sięgają ostatnich lat Rzeczypospolitej szlacheckiej [Dunin-Karwicki 1903: 23; Матвеев 2003: 200–219]. Należy jednak pamiętać, że na dobrowolny zaciąg mogła sobie pozwolić przede wszystkim

- 4 Samodzielny Korpus Kaukaski powstał w 1820 roku z przekształcenia Samodzielnego Korpusu Gruzickiego [zob. Нечитайлов 2012].
- 5 Czarnomorska Linia Brzegowa to system twierdz, fortów i innego rodzaju umocnień wzniesionych na wschodnim wybrzeżu Morza Czarnego. W latach 1830–1842 na odcinku około 600 km od Anapy do Poti powstało 17 twierdz, które miały kontrolować Morze Czarne oraz zabezpieczać Rosję przed działaniami podejmowanymi zarówno przez Turcję, wspieraną przez Anglię i Francję, jak i przed kaukaskimi góralami [zob. Клычников, Лазарян 2023: 119–149].
- 6 Do reform Dmitrija Milutina z 1873 roku do armii carskiej werbowano w drodze corocznego poboru jedynie przedstawicielei warstw nieuprzywilejowanych, czyli mieszczan i chłopów, a niekiedy również włóczędów. Młodzież legitymująca się szlachectwem potwierdzonym przez Heroldię była z tego obowiązku zwolniona. W tej sytuacji wcielenie młodego szlachcica do armii traktowano jako formę „karnej służby wojskowej”. Dodajmy, że choć samo określenie brzmi dość groźnie, nie oznaczało ono odbywania służby w najgorszych warunkach spotykanych w armii rosyjskiej przed wojną krymską. Faktem jest jednak, że osoby skierowane do „karnej służby wojskowej” trafiały do tych samych garnizonów co rekruci wcielani podczas corocznego poboru.
- 7 Wyliczeń dokonano na podstawie wybranych publikacji [zob. Król 1969; Djakov, Galkowski, Śliwowska i in., red. 1990; Śliwowska 1998; Боголюбов 2008: 135–217; Матвеев 2008: 97–128; Rewkowski 2011; Клычников, Лазарян 2023]. Nie zasługują na uwagę informacje, jakoby w okresie międzypowstaniowym karną służbę wojskową na Kaukazie odbywało kilka tysięcy spiskowców z Królestwa Polskiego i Ziem Zabrzanych [por. Польские планы... 2025].

młodzież szlachecka z rodzin dobrze sytuowanych, gdyż mundur oficera rosyjskiego otwierał drogę do wysokich stanowisk nie tylko w administracji wojskowej, ale i cywilnej⁸. Jak wspomniano, liczba Polaków, którzy przeszli przez rosyjskie garnizony na Kaukazie do czasów wojny krymskiej, nie przekroczyła 45 000.

Wszyscy uczestnicy powstania listopadowego, którzy znaleźli się na Kaukazie w latach 1831–1832, doznawali upokorzeń. Szczególnie dotknęły ono 300 jeńców wziętych do rosyjskiej niewoli po bitwie pod Rutkami (23 maja 1831). Polacy mieli bowiem wówczas opuścić plac boju i – rejterując się bezładnie – pozostawić na nim rannych oraz broń i amunicję [por. Kasparek 2012: 241; zob. Адамчевский, Цабан 2025: 29–46]. Powodów upokarzania Polaków było jednak znacznie więcej, dlatego w grupie ponad 10 000 wcielonych do armii rosyjskiej zaczęły się pojawiać koncepcje ucieczki do kaukaskich górali i podjęcia wraz z nimi walki przeciw caratowi. Pojedyncze osoby przedarły się do Czerkiesów, ale rzeczywistość okazała się okrutna. Czerkiesi i inne ludy kaukaskie nie traktowali Polaków jak sprzymierzeńców, lecz wziętych do niewoli. Szybko zrezygnowano więc z planów ucieczki zarówno do Czerkiesów, jak i Szamila, który w latach 1834–1859 z dużym powodzeniem stawiał opór wojskom rosyjskim na drodze do podboju Północnego Kaukazu⁹. Przykładowo w 1832 roku próbę ucieczki podjęły zaledwie 123 osoby, co stanowiło 1,2% odbywających tam służbę wojskową [por. Caban 2001a: 169 i n.]; z biegiem lat wskaźnik ten

8 Jakub Gieysztor, wychowanek Wileńskiego Instytutu Szlacheckiego, w swych wspomnieniach zapisał: „W pierwszych latach istnienia Instytutu większość jego wychowanków szła do wojska. Było to niemal stałą regułą. Otrzymanie bowiem szlif oficerskich w ciągu sześciu miesięcy, co stanowiło przywilej kończących Instytut. Dla poczynających żyć młodzieńców zbyt wielką było ponętą” [Gieysztor 1913: 14; por. Godlewska 1985: 108]. O popularności dobrowolnego zaciągania się młodzieży szlacheckiej do służby wojskowej, zwłaszcza na Kaukazie, wspomina Henryk Dzierżek. Jego zdaniem trafiała tam młodzież nie tylko z najdalszych granic Cesarstwa Rosyjskiego, lecz także z różnych stron świata [Dzierżek 1848: 79]. Swego rodzaju potwierdzenie tego zjawiska można odnaleźć w powieści Józefa Korzeniowskiego *Tadeusz Bezimienny* [Korzeniowski 1925]. Tytułowy Tadeusz szybko awansował, ale wkrótce zginął od kuli kaukaskich górali.

9 Na temat działalności Szamila na Północnym Kaukazie pisał Jusup Dadajew [zob. Дадаев 2006].

jeszcze się zmniejszał. Hotel Lambert miał jednak odmienne wyobrażenia o skali dezercji i pod hasłem „Za naszą i waszą wolność” podejmował działania wspierające kaukaskich górali w walce z Rosją. Doprawdy trudno zrozumieć, na jakiej podstawie Adam Jerzy Czartoryski i jego najbliższe otoczenie wywnioskowali, że w krótkim czasie z polskich dezertów powstanie na Kaukazie osiemnastotysięczna armia, która razem z Czerkiesami i innymi ludami kaukaskimi, przy poparciu Persji i Turcji oraz odpowiednim zaangażowaniu Anglii, zagrozi Mikołajowi I. Tymczasem, jak już nadmieniono, na początku lat 30. XIX wieku przebywało na Kaukazie nieco ponad 10 000 Polaków, co wykluczało możliwość stworzenia tak licznej armii [Żurawski vel Grajewski 1999; Żurawski vel Grajewski 2003: 181–198; Adamczewski 2019: 135–164].

Można wymienić trzy zasadnicze powody, dla których Polacy rezygnowali z ucieczek do Czerkiesów czy Szamila z myślą o wspólnym wystąpieniu przeciwko Rosji. O traktowaniu dezertów przez ludy kaukaskie jak niewolników już wspomniano. Drugim, i chyba najważniejszym, powodem była możliwość uzyskiwania od połowy lat 30. XIX wieku awansów na stopnie podoficerskie i oficerskie. Awans oficerski otwierał drogę do dymisji oraz powrotu w rodzinne strony. Dymisjonowany oficer otrzymywał odpowiednie uposażenie pozwalające na względnie godne życie po opuszczeniu szeregów wojskowych. Mógł również poprawić swoją sytuację materialną poprzez przyjęcie posady w administracji państwowej, co zazwyczaj nie nastroczało trudności. Uczestnicy powstania listopadowego oraz zesłani na Kaukaz za działalność spiskową w latach 30.–40. XIX wieku podejmowali więc starania o uzyskanie stopnia oficerskiego. Najszybszą drogą awansu było aktywne włączenie się w „pokorzenie Kawkaza”.

Władysław Jurkowski, szlachcic z guberni podolskiej zesłany na Kaukaz w 1839 roku za przynależność do Stowarzyszenia Ludu Polskiego, w dwóch listach do bliskiej osoby usprawiedliwiał swoją decyzję o wzięciu udziału w wyprawach przeciwko Czerkiesom. W pierwszym z nich pisał:

Szanować swoje życie w mojem położeniu byłoby to powoli umierać, moralnie pierwej, potem fizycznie. Jeszcze raz mówię,

bo chcę się usprawiedliwiać, że nie rozpacz, ale konieczność, ale potrzeba zmusza do prędkiej zmiany.

A w kolejnym dodawał:

Jeśli mi Pani życzyć nie przestanie, spodziewam się dopiąć i samego oficera. Ach Boże! Co prędzej oficera, szlify na ramię, urlop do ręki i wprost do domu [...] Ach! Żeby prędzej uściskać Matkę, ucałować dobroczynne rączki Pani, przytulić przyjaciół. [BK PAN]¹⁰

Wreszcie trzecim powodem było narastające wśród części Polaków przekonanie – trudne dziś do oszacowania nawet w przybliżeniu – że Rosja prowadzi na Kaukazie misję cywilizacyjną, w którą należy się włączyć. To poczucie kształtowało się podczas walk z ludami Kaukazu.

Hipolit Jaworski¹¹, uczestnik powstania listopadowego, w 1835 roku zesłany do karnej służby wojskowej, tak postrzegał ten problem:

Podczas mojej wędrówki na Kaukaz nieraz nasuwała mi się myśl, że będę musiał powiększyć liczbę ciemieżców, że idę bić się przeciw ludom, co z bohaterskim poświęceniem i wytrwałością walczą za niepodległość, i podwójnie czułem moje nieszczęście, bo te ludy posiadały moje współczucie, bo ich uważałem za towarzyszków niewoli – za braci!

W pierwszej wyprawie, którą w parę tygodni po moim przybyciu do pułku odbyłem, patrzyłem na wszystko z pewnym rodzajem niedowierzania, ze smutkiem, a nawet z obawą. Rozpytywałem starych żołnierzy, a po wszystkim, co mi mówiono,

10 Odbijający służbę wojskową na linii orenburskiej zabiegali o przeniesienie na Kaukaz, ponieważ zdecydowanie łatwiej było odznaczyć się w walkach z górami kaukaskimi niż z ludami środkowoazjatyckimi, a tym samym uzyskać awans oficerski [por. Caban 2006: 63; Caban, Szczepański, red. 2015: 75]

11 O Jaworskim szerzej pisałem w książce *Zesłańcy syberyjscy wobec powstania styczniowego. Sylwetki – poglądy – idee* [zob. Caban 2023b: 73–77].

po każdym własnym spostrzeżeniu, wiara moja w bohaterstwo górali, w ich szlachetność i świętość sprawy, zmniejszała się.

Zapaleni zwolennicy niepodległości, *quand-même*¹², rzucą na mnie kłatwę, ale cóż robić – lepiej to, aniżeli miałbym splamić się kłamstwem, zadać fałsz własnemu przekonaniu. [Jaworski 1877: 3]

I swego rodzaju tłumaczenie, dlaczego będąc „ujarzmionym, stał się ujarzmicielem”¹³, zakończył stwierdzeniem, że tylko cywilizacja i oświata przynoszą narodom istotną niepodległość [Jaworski 1877: 3]; w tym wypadku oczywiście chodziło o Rosję [Jaworski 1877: 140]¹⁴.

Udało się ustalić, że z postawą Jana Zahorskiego, Władysława Jurkowskiego i Hipolita Jaworskiego identyfikowało się jeszcze pięciu innych Polaków odbywających karną służbę wojskową. Byli to: Apolinary Rukiewicz, Józef Bentkowski, Feliks Lisowski, Adam Trzaskowski i Konstanty Zach.

Apolinary Rukiewicz (1815–1892), wywodzący się ze szlachty guberni grodzieńskiej, jako szesnastolatek brał udział w powstaniu listopadowym i dostał się do niewoli. Najpierw więziono go

12 *quand-même* – w każdym razie.

13 Po powrocie do kraju Jaworski opublikował pod pseudonimem Mieczysław Terlica fragmenty *Wspomnień Kaukazu* na łamach „Gazety Codziennej” (1858, nry 273–288; 1859, nry 42–51). Fakt ten odnotowały emigracyjne „Wiadomości Polskie” (1858, nr 45 z 6 listopada). Nieznany recenzent wyrażał zadowolenie, że autor zawarł ciekawe opisy Kaukazu, ale jednocześnie miał do niego żal, że nie pokuślił się o refleksję nad sytuacją Polaka ujarzmionego, który musiał wystąpić w roli ujarzmiciela. Najwyraźniej uwaga ta skłoniła Jaworskiego do odniesienia się do tej kwestii podczas przygotowywania ostatecznej wersji *Wspomnień Kaukazu*.

14 Jaworski powrócił jeszcze do kwestii cywilizowania ludów kaukaskich przez Rosję po pokonaniu Szamila w 1859 roku. Zdaniem Polaka „od owej chwili rząd wprowadza do kraju wszelkiego rodzaju ulepszenia, rolnictwo, przemysł i handel wzrosły w sposób zadziwiający. Byt mieszkańców staje się coraz więcej szczęśliwszym. Oswobodzona od strasznej, wyniszczającej wojny ludność ciągle wzrasta. Bogactwo krajowe pomnaża się, obyczaje łagodnieją. Z otwarciem komunikacji z Europą cywilizacja, choć bardzo powoli, zaczyna już w niektórych miejscach brać górę nad dzikością i barbarzyństwem” [Jaworski 1877: 140]. Należy jednak dodać, że Jaworski tych postępów cywilizacyjnych osobiście nie widział, gdyż w 1846 roku otrzymał dymisję i powrócił do Warszawy.

w Brześciu Litewskim, następnie zaś wysłano na Kaukaz. Jak nadmieniał w swych wspomnieniach, już w trakcie podróży spotkał się z niebywałą życzliwością Rosjan, dlatego postanowił uznać ich za nową rodzinę¹⁵. W październiku 1832 roku rozpoczął służbę jako szeregowiec w Erywańskim Pułku Karabinierów. Pierwsze odznaczenie wojskowe otrzymał w 1838 roku, a rok później uzyskał pierwszy stopień oficerski. W 1871 roku przechodził na emeryturę w stopniu generała majora. Pełnił wówczas funkcję pomocnika dowódcy 20 Dywizji Piechoty, co było przypadkiem dość rzadkim wśród osób polskiego pochodzenia, zwłaszcza nieukrywających wyznania rzymskokatolickiego. Właśnie 19 i 20 Dywizji powierzano najważniejsze zadania na linii kaukaskiej. Karierę wojskową umożliwiały Rukiewiczowi zarówno odwaga oraz zdolności dowódcze, jak i duże umiejętności w zakresie prac fortyfikacyjnych. Nie bez znaczenia pozostawała również znajomość czterech języków obcych. Jednym słowem, wkład Polaka w „pokorzenie Kawkaza” był namacalny.

W 1871 roku, po przejściu na emeryturę, Rukiewicz zamieszkał z rodziną w Jekaterynodarze (Krasnodar) i aktywnie uczestniczył w życiu publicznym miasta. Był m.in. sędzią pokoju, członkiem Kubańskiego Towarzystwa Ekonomicznego i dyrektorem Kubańskiego Towarzystwa Opiekuńczego. W 1874 roku, w związku z wprowadzaniem w Rosji reform wojskowych zwanych miliutinowskimi, ponownie oddał się do dyspozycji armii. W latach 1874–1884 pełnił funkcję naczelnika powinności wojskowej w guberni kubańskiej. Odchodził z tego stanowiska w stopniu generała lejtnanta. We wspomnieniu pośmiertnym napisano: „Znał go cały Jekaterynodar, a na Kaukazie, w szczególności Kaukazie Zachodnim – bardzo wielu”¹⁶. W testamencie zaznaczył, że pragnie, aby pochowano

15 Nie wiadomo jednak, czy można tej relacji zawierzyć, gdyż sam Rukiewicz napomyka we *Wspomnieniach*, że jego dwaj bracia służyli w wojsku rosyjskim. Z tego względu nie można wykluczać, że i on postanowił robić karierę wojskową [Pyкевич 2009: 14–15]. Edycja *Wspomnień* Rukiewicza z 2009 roku to wznowienie publikacji z 1914 roku. Zawiera przedmowę prawnika autora, Michaiła, oraz opis zasług generała dla rozwoju życia społeczno-kulturalnego Jekaterynodaru (Krasnodaru).

16 „В Екaтepинодape eгo знaли вce, a нa Кaвкaзe и, в oсoбeннocти, нa ceвepнoм Кaвкaзe – oчeнь мнoгиe”.

go na cmentarzu prawosławnym, choć do końca życia pozostał przy wyznaniu rzymsko-katolickim [*Памятная книжка...* 1873: 39].

Nieco inaczej przebiegała kariera Józefa Bentkowskiego (1812–1890). Wywodził się z rodziny niezamożnej szlachty Księstwa Warszawskiego. Jak sam powiadał, uczył się we Włocławku i Płocku. Zamierzał podjąć studia na Uniwersytecie Warszawskim, uniemożliwił mu to jednak wybuch powstania listopadowego¹⁷. Najprawdopodobniej brał w nim udział i dostał się do rosyjskiej niewoli. W nieznanych okolicznościach znalazł się w 1832 roku w oddziale stacjonującym w guberni połockiej, by w połowie 1833 roku przenieść się do Nawagińskiego Pułku Piechoty¹⁸. W 1834 roku przyjął prawosławie i w stopniu podoficera wstąpił do Stawropolskiego Pułku Kozackiego. W ramach służby wiele czasu poświęcał nauczaniu synów wyższych oficerów tej jednostki, którzy zamierzali umieścić swe pociechy w stołecznych korpusach kadetów¹⁹. Z przerwami przez kilka lat zarządzał także kozackimi stanicami.

Wraz ze wstąpieniem do Stawropolskiego Pułku Kozackiego zaczął interesować się historią oddziałów kozackich stacjonujących na Kaukazie, a także dziejami i etnografią tego regionu. Prawdopodobnie to właśnie wpłynęło na jego decyzję o opuszczeniu służby po dwudziestu pięciu latach. Odszedł z armii w 1857 roku w stopniu sotnika²⁰, po czym całkowicie poświęcił się badaniom naukowym. Ściśle związał się z powstałym w 1858 roku Stawropolskim Komitetem Statystycznym, w którym pełnił odpowiedzialne i zaszczytne funkcje. Opublikował ponad dwieście prac z zakresu historii, archeologii, etnografii i statystyki. Odegrał również ważną rolę w rozwoju

17 Bentkowski ukrywał swoją przeszłość do momentu podjęcia służby wojskowej na Kaukazie. Taką informację przekazał sam na krótko przed śmiercią Siemionowi Wengerowowi, petersburskiemu bibliografowi, który później zamieścił biogram Polaka w słowniku uczonych i pisarzy rosyjskich. Wersję tę powtarzają biografowie Bentkowskiego, nie zwracając uwagi na fakt, że w Księstwie Warszawskim nie było powiatu brieskuleskiego [por. Жадач 2003: 228–232].

18 Bentkowski sam nie wspominał o tym petersburskiemu bibliografowi, a potwierdza to „formularny spisok”, do którego dotarli przed laty historycy rosyjscy [por. Бенгеров 1892: 12–13].

19 Miał przygotowywać, jak sam twierdził, chrześniaka późniejszego cara Aleksandra II do egzaminu do korpusu kadetów.

20 Odpowiednik porucznika w piechocie.

życia umysłowego Stawropola. Pamięć o dokonaniach Bentkowskiego jest pielęgnowana do dziś [Колесникова 2017: 188–208]²¹.

W mniejszym stopniu możemy się wypowiadać na temat udziału Lisowskiego (Lissowskiego), Trzaskowskiego i Zacha w rosyjskich działaniach wojennych, które w dalszej perspektywie miały prowadzić do cywilizowania Kaukazu. Cała trójka znalazła się tam krótko przed wybuchem powstania listopadowego, ponieważ założyli na Uniwersytecie Wileńskim organizację o nazwie „Plemię Sarmatów”, nawiązującą do Towarzystwa Filaretów [Iwaszkiewicz 1923: 481–505].

Spośród tej trójki najwięcej pewnych wiadomości posiadamy o Feliksie Lisowskim (Lissowskim). Najprawdopodobniej na przełomie 1827 i 1828 roku trafił do 44 Pułku Jegierskiego, gdy trwały jeszcze ostatnie działania wojenne na froncie rosyjsko-perskim. Następnie pod dowództwem późniejszego generała majora Andrzeja Pacowskiego (Andriej Pacowskij), Polaka z Wilna (o którym będzie jeszcze mowa), uczestniczył w wojnie z Turcją w latach 1828–1829. Po rozformowaniu pułku służył na Czarnomorskiej Linii Brzegowej. Pod rozkazami kolejnych generałów brał udział w licznych działaniach wojennych i wyprawach zwiadowczych. Pozostawił z nich obszerne zapiski dotyczące topografii, mineralogii, zjawisk klimatycznych, a także miejscowych zwyczajów i obyczajów. Jednym słowem był człowiekiem o szerokich zainteresowaniach i rozległej wiedzy [Rewkowski 2011, t. 2: 157]²². Cieszył się pełnym zaufaniem wszystkich wyższych dowódców, pod których komendą służył na Czarnomorskiej Linii Brzegowej. Powierzono mu nawet obowiązki „pristawa”²³ w Cebeldzie położonej w Abchazji²⁴. Zadaniem Lisowskiego było pogodzenie zwaśnionych stronnictw, z których jedno

21 Tam dalsza literatura. Fragmenty jego prac opublikowano m.in. w *Stavropol'skij tekst: opisaniâ, očerki, issledovaniâ* [Штайн, Петренко, Ходус, ред. 2006: 11–98] i *Stavropol' v opisaniâh, očerkah, issledovaniâh za 230 let* [Шаповалов, Штайн, ред. 2021: 205–227].

22 Rewkowski tak oto scharakteryzował swego kolegę: „Był zawsze czynny, pracowity, chciwy nauki wszelkiej i wiadomości rozmaitych” [Rewkowski 2011, t. 2: 157].

23 W XIX wieku określenie „pristaw” miało kilka znaczeń. W tym przypadku należy przyjąć, że chodzi o „pristawę” mającego uprawnienia administracyjne i policyjne.

24 Abchazja formalnie od 1810 roku wchodziła w skład Imperium Rosyjskiego, ale jeszcze do czasów wojny krymskiej istniało silne stronnictwo antyrosyjskie.

systematycznie próbowało buntować się przeciwko Rosji. Dodatkowym argumentem przemawiającym za powierzeniem mu tej funkcji była znajomość języków abchaskiego i gruzińskiego, co ułatwiało mu realizację tego zadania. W czasie pełnienia obowiązków zdobył podobno zaufanie miejscowej ludności. Na początku lat 50., już w stopniu majora, został zdymisjonowany. Niezadługo później zmarł z powodu odmrożenia obu nóg i lewej ręki podczas przemarszu grzbietem Kaukazu, z którego pozostawił zresztą ciekawe zapiski [Дьячков-Тарасов 1909–1910: 161–162; Rewkowski 2011, t. 2: 155–157; Анчабадзе, ред. 2019; Лазарян, Клычников 2023: 148–164]²⁵.

Adam Trzaskowski trafił na Kaukaz razem z Lisowskim, w tym samym czasie. W trakcie dwunastoletniej służby uczestniczył w wojnie z Persją w 1828 roku, a następnie w wojnie z Turcją w latach 1828–1829. Po awansie na stopień oficerski w 1838 roku został adiutantem generała Nikołaja Rajewskiego, głównodowodzącego Czarnomorską Linią Brzegową, a następnie generała Grigorija Filipsona²⁶, naczelnika sztabu Linii Kaukaskiej. Trzaskowski posiadał duże umiejętności organizacyjne [Rewkowski 2011, t. 2: 157]²⁷, a zarazem wykazywał zainteresowania naukowe. Opanował języki abchaski, gruziński i perski, interesował się także zwyczajami i obyczajami ludów kaukaskich²⁸. Dosłużył się stopnia majora, a po otrzymaniu dymisji w 1850 roku ożenił się z Polką i został zarządcą majątku wdowy po generale Rajewskim w okolicach Woroneża. Najprawdopodobniej uznał Rosję za swoją ojczyznę [Śliwowska 1998: 638–639; Rewkowski 2011, t. 2: 155–157, Клычников, Лазарян 2023: 148, 163–164].

- 25 Łarisa Cwiżba nie ustaliła miejsca pobytu Lisowskiego po opuszczeniu wojska ani miejsca jego pochówku. Tymczasem Rewkowski podawał, że zmarł on w twierdzy Suchum-Kale.
- 26 Generał Filipson, żywiący sporo sympatii do Polaków, tak oto wyraził się w swych wspomnieniach o Trzaskowskim i Lisowskim: „Żyli razem jak bracia, a nieszczęścia tych żołnierzy tylko wzmacniały ich charakter” [Филипсон 2000: 161]. Wszystkie cytaty z języka rosyjskiego zostały przetłumaczone przez autora niniejszego artykułu.
- 27 Rewkowski zapisał, że Trzaskowski „mógł być dyrektorem każdej dużej kancelarii” [Rewkowski 2011, t. 2: 157].
- 28 Trzaskowski w czasopiśmie „Кавказ” opublikował tekst pt. *O sosłowiach Guri* [zob. *О сословиях Гური...* 1847: 156–157].

Najmniej wiadomo o Konstantym Zachu, a to dlatego, że albo nie zachował się jego lista służby na Kaukazie, albo nie udało się jej odnaleźć w archiwach Stawropola czy Krasnodaru. Zach trafił na Kaukaz razem z Lisowskim i Trzaskowskim; dosłużył się stopnia podchorążego. Zdaniem Zygmunta Rewkowskiego²⁹

był to rozsądny, pracowity, kształcący się ciągle własnymi siłami i bardzo od wszystkich lubiany młodzieniec. [...] przykładął się pilnie do tureckiego języka [...], oddał się zupełnie nauce wschodnich języków. [...] Znakomici uczeni duchowni muzułmańskich prowincji odzywali się o Zachu jako o swojej wyroczni. [Rewkowski 2011, t. 2: 155–156]

Podobną opinię wyraził Leon Janiszewski, który od 1841 roku również odbywał karłą służbę na Kaukazie. Według niego Zach „był mężem wielkiego hartu duszy i najszlachetniejszych uczuć i miał też wszelkie zadatki, by zostać wybitnym orientalistą” [Janiszewski 1850: 118–119]. Jednym słowem, Polak był orientalistą amatorem. Znał język perski, a także lokalne języki turkijskie. Według niektórych relacji miał znać także język starożytnych Partów. Planował napisanie gramatyki perskiej i tatarskiej, ale obowiązki wynikające ze służby wojskowej nie pozwoliły mu na to. Ostatecznie pozostawił jedynie drobne notatki historyczne, lecz nie wiadomo, czy się zachowały. W służbie wojskowej dosłużył się stopnia chorążego. W jej trakcie był korepetytorem syna generała Pacowskiego. Zginął w 1846 roku podczas pokonywania wąwozu w ekstremalnych warunkach pogodowych³⁰.

29 Zygmunt Rewkowski (1807–1893), były wykładowca rachunku prawdopodobieństwa na Uniwersytecie Wileńskim, znalazł się na Kaukazie w 1833 roku w wyniku donosu agenta rosyjskiego. Sam brał udział w wyprawach przeciw kaukaskim góralom, za co już w 1838 roku otrzymał awans na stopień podoficera. Z jego wiedzy korzystali wysocy rangą oficerowie armii rosyjskiej, w tym także Polacy. W pamiętniku scharakteryzował wielu swoich rodaków z Ziemi Zabrzanych odbywających karłą służbę wojskową na Kaukazie w latach 30.–50. XIX wieku. Jego losy zasługują na odrębną publikację [por. Więśław 2009].

30 Arystrach Sosnowski, wcielony do karnej służby wojskowej w 1839 roku za działalność w Stowarzyszeniu Ludu Polskiego, pozostawił taki zapis dotyczący ostatnich chwil Zacha: „Od takiej błotnistej lawy spadłej w tym roku 1846 w sąsiednim tym

Nie ulega wątpliwości, że ci trzej młodzieńcy wykazywali duże zdolności poznawcze i ciekawość świata obejmującą nie tylko przyrodę Kaukazu, ale także zwyczaje i obyczaje miejscowych ludów. Wydaje się jednak, że istotny wpływ na ich przedsięwzięcia mógł mieć wspomniany generał Pacowski³¹. Pochodził z Wilna i po odebraniu tam odpowiedniego wykształcenia związał swoje losy z armią carską. W 1825 roku został dowódcą 44 Pułku Jegierskiego stacjonującego w Abchazji. Przedrewolucyjni historycy rosyjscy podkreślali, że polecono mu utworzenie rosyjskich struktur administracyjnych w tej części Kaukazu. Pacowski z jednej strony budował rosyjskie fortece, a z drugiej starał się wciągać tamtejsze ludy do współpracy z Rosją – i osiągał na tym polu spore sukcesy. Być może trójka dawnych spiskowców otrzymała zadanie poznania języka, zwyczajów i obyczajów ludów kaukaskich, aby łatwiej nawiązywać z nimi kontakty i tym samym realizować koncepcję Pacowskiego oraz innych rosyjskich dowódców dążących do utrzymania Abchazji w rękach rosyjskich [Дьячков-Тарасов 1909–1910: 161–162]. Pacowskiemu stosunkowo łatwo było nawiązać kontakty z Lisowskim, Trzaskowskim i Zachem, ponieważ wszyscy byli, jeśli można tak powiedzieć, krajanami. Nadto sam generał wzbudzał zaufanie zesłańców, gdyż jego żona była Polką, a dzieci wychowywano w polskim duchu. Wydaje się, że trzej byli studenci Uniwersytetu Wileńskiego postrzegali Pacowskiego jako swego protektora.

Z przedstawionych wyżej przykładów niewątpliwie wynika, że wśród Polaków karnie wcielonych do służby wojskowej za udział w powstaniu listopadowym lub działalność spiskową w okresie międzypowstaniowym dojrzewało przekonanie, że trzeba wykazać się

miejscom wąwozie, okropnie zginął zacny nasz ziomek, Chorąży Konstanty Zach, posiany ze czterma saperami dla opatrzenia i przeprowadzenia drogi. Poznano go tylko, znalazłszy w przepaści, po pierścieniu, co go nosił na palcu, tak zeszepeconym został. Wiem, iż zostawił ze swych prac, grammatykę tatarską po polsku, którą sam ułożył i koledze swemu Trzaskowskiemu uprzednio posłał” [Sosnowski 1847: 225, przyp. 1].

- 31 Andrzej Pacowski (1788–1839) wywodził się z rodziny Grzegorza Pacowskiego, porucznika wojsk rosyjskich. Urodził się w Wilnie i tam też w 1805 roku ukończył trudną do zidentyfikowania szkołę wojskową. Stopień generała majora otrzymał w 1835 roku [por. Половцов 1902: 24].

szczególną aktywnością podczas walk z kaukaskimi góralami. Jedynie awans na stopień podoficerski lub oficerski, uzyskany za odznaczenie się w boju, dawał bowiem szansę na powrót w rodzinne strony. W trakcie działań wojennych pewna grupa zesłańców, jak Zahorski czy Jaworski, dochodziła również do przekonania, że ich decyzja jest słuszna, ponieważ Rosja niesie temu regionowi cywilizację. Były to jednak wybory niezwykle trudne. Zapewne niejedna osoba po stoczonym boju zadawała sobie pytanie, czy postąpiła właściwie. Czy czasem nie należało dołożyć starań i doprowadzić do przejścia większymi grupami do kaukaskich górali, by razem z nimi, z „krakowiakiem” na ustach, wystąpić przeciw Rosji?

Zdaje się, że dość szybko uznano ten wybór za słuszny, gdyż wszyscy, którzy wcześniej próbowali obrać inną drogę, skończyli w niewoli. Ci zaś, którym udało się z niej wydostać, trafiali do karnych jednostek na Syberii i w konsekwencji żegnali się z możliwością powrotu do ojczyzny [Gralewski 2015: 579–582].

Przedstawione losy kilku Polaków zesłanych do karnej służby wojskowej w armii rosyjskiej niewątpliwie potwierdzają opinie części historyków rosyjskich, że Polacy uczestniczyli w procesie umacniania państwowości rosyjskiej na Kaukazie. Należy jednak od razu podkreślić, że udział ten miał charakter przymusowy³². Wydaje się również, że wielu zesłańców miało świadomość owego przymusu już w chwili wymarszu na Kaukaz. Świadczą o tym słowa Mateusza Gralewskiego (1826–1892):

My jako jeńcy, jako zbrodniarze stanu, szliśmy zapelniać prze-
trzebione przez epidemię i przez górali kaukaskich, moskiew-
skie szeregi. Kazano nam wyrzec się przeszłości i narodowości,
a walczyć w imię cara z ludem równie jak my dobijającym się
niepodległości. [Gralewski 2015: 13]

Wszyscy znaleźli się tam zatem wbrew własnej woli, a wydostać się stamtąd mogli jedynie poprzez uzyskanie stopnia oficerskiego.

32 Interesujące rozważania na ten temat opublikowała ostatnio Karina Gaibulina [zob. Gaibulina 2024]. Wydaje się, że spuścizna piśmiennicza Bentkowskiego, Lisowskiego i Trzaskowskiego czeka na polskiego badacza.

Możliwość ta otwierała się jednak wyłącznie przed tymi, którzy zasłużyli się w walkach z ludami kaukaskimi. Niewątpliwie część Polaków po awansie oficerskim pozostała w Rosji i pomagała swą wiedzą umacniać rosyjskie panowanie na Kaukazie, ale skala tego zjawiska pozostaje trudna do określenia bez dostępu do archiwów rosyjskich. Na podstawie moich skromnych badań w tym zakresie mogę stwierdzić, że były to raczej pojedyncze przypadki.

Karnie zesłani do służby wojskowej, jeżeli przeżyli, ostatecznie powrócili do ojczyzny na mocy manifestu cara Aleksandra II z sierpnia 1856 roku. Wielu z nich włączyło się później w przygotowania do wydarzeń 1863 roku oraz w samą walkę [Caban 2023a: 51–66; Caban 2023b], a m.in. Jaworski i inni zesłańcy odegrali w nich istotną rolę. Ich postawa przeczy twierdzeniom Łazarjana i Kłycknikowa, że Polacy po odbyciu służby wojskowej w armii rosyjskiej wracali szczęśliwi i wnosili spokój do swych rodzin.

Bibliografia

- Adamczewski Przemysław (2019), *Polski mit etnopolityczny i Kaukaz*, Instytut Studiów Politycznych PAN, Warszawa.
- Adamczewski Przemysław, Boridzenko Stanisław, Caban Wiesław (w druku), *Polacy i Kaukaz*, t. 1, *Obraz Kaukazu w tekstach polskich zesłańców*.
- BK PAN – Biblioteka Kórnicka PAN, *Listy W. Jurkowskiego zesłanego w roku 1838 na Kaukaz opisujące ekspedycje przez niego odbyte*, sygn. 1163.
- Caban Wiesław (2001a), *Służba rekrutów z Królestwa Polskiego w armii carskiej w latach 1831–1873*, DiG, Warszawa.
- Caban Wiesław (2001b), *Służba wojskowa Polaków na Kaukazie w latach 1831–1856*, w: *W kraju i na wychodźstwie. Księga pamiątkowa ofiarowana Profesorowi Sławomirowi Kalembe w sześćdziesięciopięciolecie urodzin*, red. Zbigniew Karpus, Norbert Kasparka, Leszek Kuka i in., Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, Toruń.
- Caban Wiesław (2006), *Z Orenburga do Paryża. Bronisław Zaleski 1820–1880*, Wydawnictwo Akademii Świętokrzyskiej im. Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Caban Wiesław (2023a), *Kaukazczycy wobec powstania styczniowego*, „Rocznik Wieluński”, t. 23.

- Caban Wiesław (2023b), *Zesłańcy syberyjscy wobec powstania styczniowego. Sylwetki – poglądy – idee*, DiG, Warszawa.
- Caban Wiesław, Szczepański Jerzy, red. (2015), *Polak w carskim mundurze. Wspomnienia Aleksandra Skolimowskiego (1817–1895)*, przeł. Łukasz Guldon, Wydawnictwo Uniwersytetu Jana Kochanowskiego, Kielce.
- Djakow Włodzimierz A., Galkowski Adam, Śliwowska Wiktoria i in., red. (1990), *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855. (Królestwo Polskie). Przewodnik biograficzny*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław.
- Dunin-Karwicki Józef (1903), *Z moich wspomnień. Wstęp, lata dziecięce i młodości*, t. 2, A.G. Dubowski, Warszawa.
- Dzierżek Henryk (1848), *Wspomnienia Kaukazu*, „Athenaeum. Oddział II”, t. 3, z. 4.
- Filina Maria, Ossowska Danuta (2015), *Losy Polaków na Kaukazie*, cz. 1: „Tbiliska grupa” polskich poetów zesłańczych, wyd. 2, Universal, Tbilisi.
- Gaibulina Karina (2024), *Etnografowie z przymusu. Polscy zesłańcy w służbie kolonialnej Cesarstwa Rosyjskiego*, Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, Warszawa, <https://doi.org/10.31338/uw.9788323564348>.
- Gieysztor Jakób (1913), *Pamiętniki z lat 1857–1865. Poprzedzone wspomnieniami osobistymi profesora Tadeusza Korzona oraz opatrzone przedmową i przypisami*, t. 1, Tow. Udz. „Kurier Litewski”, Wilno.
- Godlewska Janina (1985), *Wileński Instytut Szlachecki (1834–1863). Pamięci profesora Stanisława Kościałkowskiego*, „Rozprawy z Dziejów Oświaty”, t. 28.
- Gralewski Mateusz (2015), *Kaukaz. Wspomnienia z 12-letniej niewoli*, przygotowanie do druku i komentarze Przemysław Adamczewski, Zysk i S-ka, Poznań.
- Iwaszkiewicz Janusz (1923), „Plemię Sarmatów”. Kartka z dziejów tajnych związków na Uniwersytecie Wileńskim, „Ateneum Wileńskie”, R. 1.
- Janiszewski Leon (1850), *Z listu Leona Janiszewskiego do wydawcy Pamiętnika*, „Pamiętnik Naukowo-Literacki”.
- Jaworski Hipolit (1877), *Wspomnienia Kaukazu*, cz. 1: *Rys historyczny Kaukazu*, K. Żupański, Poznań.
- Kalinowski Karol (2017), *Pamiętnik mojej żołnierki na Kaukazie i niewoli u Szamila. Od 1844 do 1854*, wstęp i oprac. Przemysław Adamczewski, Wydawnictwo Akademickie Dialog, Warszawa.
- Kasperek Norbert (2012), *Dni przełomu powstania listopadowego. Bitwa pod Ostrołęką (26 maja 1831)*, Ostrołęckie Towarzystwo Naukowe im. A. Chętnika, Ostrołęka.

- Korzeniowski Józef (1925), *Tadeusz Bezimienny*, Instytut Wydawniczy „Biblioteka Polska”, Warszawa.
- Król Stefan (1969), *Cytadela Warszawska. X pawilon – carskie więzienie polityczne (1833–1856)*, Książka i Wiedza, Warszawa.
- Niewola u Szamila. List A.Z. (1850), „Athenaeum”, t. 4.
- Rewkowski Zygmunt (2011), *Pamiętniki*, t. 1: *Wilno. Ostatnie lata Uniwersytetu*, t. 2: *Zesłanie. W żołdacy na Kaukaz*, wstęp i przypisy Witold Wiśław, Instytut Matematyczny Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław.
- Sosnowski Arystarch (1847), *Opis przejścia przez grzbiet łańcucha gór Lezgistanu*, „Athenaeum. Oddział I”, t. 1.
- Śliwowska Wiktoria (1998), *Zesłańcy polscy w Imperium Rosyjskim w pierwszej połowie XIX wieku. Słownik biograficzny*, DiG, Warszawa.
- Wiśław Witold (2009), *Zygmunt Rewkowski (1807–1893) – vitae pars prima*, „Journals of the Polish Mathematical Society”, vol. 3, <https://doi.org/10.14708/am.v3i1.7040>.
- Żurawski vel Grajewski Radosław Paweł (1999), *Wielka Brytania w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832–1841)*, Semper, Warszawa.
- Żurawski vel Grajewski Radosław Paweł (2003), *Kaukaz w „dyplomacji” księcia Adama Jerzego Czartoryskiego wobec kryzysu wschodniego (1832–1840)*, „Przegląd Nauk Historycznych”, R. 2, nr 2(4).
- Адамчевский Пшемыслав, Цабан Веслав (2025), *Вопрос дезертирства поляков из царских войск*, в: Пшемыслав Адамчевский, Веслав Цабан, *Кароль Калиновский, Воспоминания о моей службе на Кавказе и о плене у Шамиля. С 1844 по 1854 гг.*, Издательство Аргануджи, Тбилиси.
- Администрация муниципального образования Тбилисский район (2024), <https://tinyurl.com/4y99hk2w> [доступ: 11.06.2024].
- Анчабадзе Юрий Дмитриевич, ред. (2019), *Западный Кавказ в первой половине XIX века. По материалам Ф. Я. Лисовского и В. Л. Чуркина. Сборник архивных документов*, составитель Лариса Исиновна Цвижба, Наука – Восточная литература, Москва.
- Боголюбов Александр Александрович (2008), *Судьбы поляков на Северном Кавказе в XIX веке*, в: *Поляки в России: веки истории*, ред. Александр Иванович Селицкий, Кубанский государственный университет, Краснодар.
- Венгеров Семён Афанасьевич (1892), *Критико-биографический словарь русских писателей и учёных (от начала*

- русской образованности до наших дней), т. 3, Типография М.М. Стасюлевича, Санкт-Петербург.
- Дадаев Юсуп Усманович (2006), *Государство Шамиля. Социально-экономическое положение, политико-правовая и военно-административная система управления*, Издательство «Ихлас», Махачкала.
- Дьячков-Тарасов Александр (1909–1910), *Абхазия и Шум в XIX столетии*, «Известия Кавказского отдела Императорского Русского географического общества», т. 20, вып. 2.
- Жадан Виктор (2003), *Иосиф Викентьевич Бентковский – исследователь Северного Кавказа*, в: *Поляки в России XVII–XX вв. Материалы международной научной конференции*, ред. Александр Иванович Селицкий, Кубанский государственный университет, Краснодар.
- Клычников Юрий Юрьевич, Лазарян Сергей Степанович (2023), *Польско-северокавказский кризис первой половины XIX века как вызов российской государственности и пути его преодоления (исторические очерки)*, Изд-во пгу, Пятигорск.
- Клычников Юрий Юрьевич, Лазарян Сергей Степанович (2024), *Польский сюжет в кавказско-черноморских реалиях XIX века. Монография*, Проспект, Москва.
- Колесникова Марина Евгеньевна (2017), *И.В. Бентковский – секретарь Ставропольского статистического комитета*, «Кавказология», № 3.
- Лазарян Сергей Степанович, Клычников Юрий Юрьевич (2023), *Служба поляков в укреплениях Черноморской береговой линии и на судах флота. 1830–1856 годы*, Изд-во пгу, Пятигорск.
- Матвеев Олег Владимирович (2003), «*Рыцарь в полном смысле этого слова...*» Ф.А. Круковский в исторической памяти кубанского казачества, в: *Поляки в России XVII–XX вв. Материалы международной научной конференции*, ред. Александр Иванович Селицкий, Кубанский государственный университет, Краснодар.
- Матвеев Олег Владимирович (2008), *Поляки в укреплениях Черноморской береговой линии в 1830–1850-е гг.*, в: *Поляки в России: веки истории*, ред. Александр Иванович Селицкий, Кубанский государственный университет, Краснодар.
- Нечитайлов М.В. [Максим Вадимович] (2012), *Отдельный кавказский корпус (1817–1864 гг.)*, <https://tinyurl.com/sxcebjbv> [доступ: 23.06.2024].
- О сословиях Грузии. Из записок капитана Тржасковского (1847), «Кавказ», № 40 (4 октября).

- Памятная книжка Кубанской области на 1874 год (1873), Типография Кубанского областного правления, Екатеринодар.
- Половцов Александр Александрович, под наблюдением (1902), *Русский биографический словарь*, т. 13, Императорское Русское историческое общество, Типография И. Н. Скороходова, Санкт-Петербург.
- Польские планы антирусского политического и военного сотрудничества с народами Кавказа (2025), <https://tinyurl.com/mtb7v5su> [доступ: 15.05.2025].
- Рукевич Аполлинарий Фомич (2009), *Из воспоминаний старого эриванца. 1832–1839 гг.*, Издательство «Сатисъ», Краснодар.
- Список генеральских чинов армии, флота и военизированных корпусов Российской империи (2024), http://rusgeneral.ru/general_r4.html [доступ: 11.06.2024].
- Филипсон Григорий Иванович (2000), *Воспоминания. 1837–1847, в: Осада Кавказа. Воспоминания участников Кавказской войны XIX века*, сост., подгот. и авт. вступ. ст. Яков Аркадьевич Гордин, Изд-во журнала «Звезда», Санкт-Петербург.
- Шаповалов Владимир Александрович, Штайн Клара Эрновна, ред. (2021), *Ставрополь в описаниях, очерках, исследованиях за 230 лет, флинта*, Москва.
- Штайн Клара Эрновна, Петренко Денис Иванович, Ходус Вячеслав Петрович, ред. (2006), *Ставропольский текст: описания, очерки, исследования. Хрестоматия*, Издательство Ставропольского государственного университета, Ставрополь.
- [Adamčevskij Pšemyslav, Caban Veslav (2025), *Vopros dezertirstva polákov iz carskih vojsk*, v: Pšemyslav Adamčevskij, Veslav Caban, Karol' Kalinovskij, *Vospominaniâ o moej službe na Kavkaze i o plene u Šamilâ. S 1844 po 1854 gg.*, Izdatel'stvo Artanudži, Tbilisi.
- Administraciâ municipal'nogo obrazovaniâ Tbilisskij rajon* (2024), <https://tinyurl.com/4y99hk2w> [dostup: 11.06.2024].
- Ančabadze Ūrij Dmitrievič, red. (2019), *Zapadnyj Kavkaz v pervoj polovine XIX veka. Po materialam F.Â. Lisovskogo i V.L. Čurkina. Sbornik arhivnyh dokumentov*, sostavitel' Larisa Isinovna Cvižba, Nauka – Vostočnaâ literatura, Moskva.
- Bogolûbov Aleksandr Aleksandrovič (2008), *Sud'by polákov na Severnom Kavkaze v XIX veke*, v: *Poláki v Rossii: vehi istorii*, red. Aleksandr Ivanovič Selickij, Kubanskij gosudarstvennyj universitet, Krasnodar.
- Vengerov Semën Afanas'evič (1892), *Kritiko-biografičeskij slovar' russkih pisatelej i učenyh (ot načala russkoj obrazovannosti do naših dnei)*, т. 3, Tipografiâ M.M. Stasûleviča, Sankt-Peterburg.

- Dadaev Ŭsup Usmanovič (2006), *Gosudarstvo Šamilâ. Social'no-ekonomičeskoe položenie, politiko-pravovaâ i voenno-administrativnaâ sistema upravleniâ*, Izdatel'stvo «Ihlas», Mahačkala.
- D'âčkov-Tarasov Aleksandr (1909–1910), *Abhaziâ i Šum v XIX stoletii*, «Izvestiâ Kavkazskogo otdela Imperatorskogo Russkogo geografičeskogo obšestva», t. 20, vyp. 2.
- Źadan Viktor (2003), *Iosif Vikent'evič Bentkovskij – issledovatel' Severnogo Kavkaza*, v: *Polâki v Rossii XVII–XX vv. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii*, red. Aleksandr Ivanovič Selickij, Kubanskij gosudarstvennyj universitet, Krasnodar.
- Klyčnikov Ŭrij Ŭr'evič, Lazarân Sergej Stepanovič (2023), *Pol'sko-severokavkazskij krizis pervoj poloviny XIX veka kak vyzov rossijskoj gosudarstvennosti i puti ego preodoleniâ (istoričeskie očerki)*, Izd-vo PGU, Pâtigorsk.
- Klyčnikov Ŭrij Ŭr'evič, Lazarân Sergej Stepanovič (2024), *Pol'skij sŭžet v kavkazsko-černomorskih realiâh XIX veka. Monografiâ, Prospekt*, Moskva.
- Kolesnikova Marina Evgen'evna (2017), *I.V. Bentkovskij – sekretar' Stavropol'skogo statističeskogo komiteta*, «Kavkazologijâ», № 3.
- Lazarân Sergej Stepanovič, Klyčnikov Ŭrij Ŭr'evič (2023), *Služba polâkov v ukrepleniâh Černomorskoj beregovoj linii i na sudah flota. 1830–1856 gody*, Izd-vo PGU, Pâtigorsk.
- Matveev Oleg Vladimirovič (2003), «Rycar' v polnom smysle ètogo slova...» F.A. Krukovskij v istoričeskoj pamâti kubanskogo kazačestva, v: *Polâki v Rossii XVII–XX vv. Materialy meždunarodnoj naučnoj konferencii*, red. Aleksandr Ivanovič Selickij, Kubanskij gosudarstvennyj universitet, Krasnodar.
- Matveev Oleg Vladimirovič (2008), *Polâki v ukrepleniâh Černomorskoj beregovoj linii v 1830–1850-e gg.*, v: *Polâki v Rossii: vehi istorii*, red. Aleksandr Ivanovič Selickij, Kubanskij gosudarstvennyj universitet, Krasnodar.
- Nečitajlov M.V. [Maksim Vadimirovič] (2012), *Otdel'nyj kavkazskij korpus (1817–1864 gg.)*, <https://tinyurl.com/5xcejbn> [dostup: 23.06.2024].
- O sosloviâh Gurii. *Iz zapisok kapitana Tržaskovskogo (1847)*, «Kavkaz», № 40 (4 oktâbrâ).
- Pamâtnaâ knižka Kubanskoj oblasti na 1874 god (1873)*, Tipografiâ Kubanskogo oblastnogo pravleniâ, Ekaterinodar.
- Polovcov Aleksandr Aleksandrovič, pod nablŭdeniem (1902), *Russkij biografičeskij slovar'*, t. 13, Imperatorskoe Russkoe istoričeskoe obšestvo, Tipografiâ I.N. Skorohodova, Sankt-Peterburg.

- Pol'skie plany antirusckiego politycznego i wojennego soдруdnicestva s narodami Kavkaza* (2025), <https://tinyurl.com/mtb7v5su> [dostup: 15.05.2025].
- Rukevič Apollinarij Fomič (2009), *Iz vospominanij starogo ėrivanca. 1832–1839 gg.*, Izdatel'stvo «Satis», Krasnodar.
- Spisok general'skih činov armii, flota i voenizirovannyh korpusov Rossijskoj imperii* (2024), http://rusgeneral.ru/general_r4.html [dostup: 11.06.2024].
- Filipson Grigorij Ivanovič (2000), *Vospominaniâ. 1837–1847, v: Osada Kavkaza. Vospominaniâ učastnikov Kavkazskoj vojny XIX veka*, sost., podgot. i avt. vstup. st. Âkov Arkad'evič Gordin, Izd-vo žurnala «Zvezda», Sankt-Peterburg.
- Šapovalov Vladimir Aleksandrovič, Štajn Klara Ėrnovna, red. (2021), *Stavropol' v opisaniâh, očerkah, issledovaniâh za 230 let*, FLINTA, Moskva.
- Štajn Klara Ėrnovna, Petrenko Denis Ivanovič, Hodus Vâčeslav Petrovič, red. (2006), *Stavropol'skij tekst: opisaniâ, očerki, issledovaniâ. Hrestomatiâ*, Izdatel'stvo Stavropol'skogo gosudarstvennogo universiteta, Stavropol'.

Wiesław Caban

The Caucasians' Dilemma: to Serve Imam Shamil or the Russian Empire?

After the fall of the November Uprising, 10,760 participants were forcibly drafted to Russian armies fighting to conquer the Caucasian peoples. Additionally, in the 1830s and 1840s, 150 young Poles who participated in conspiracies against Russia were also drafted. Those drafted to Russian armies fairly quickly realized that defecting to Imam Shamil's forces did not offer a road to freedom. It led through active fighting against the Caucasian peoples and getting promoted to an officer rank. After that, one could apply for release from duty and return to homeland. One can assume, then, following some of the recent Russian historians' claims, that Pole participated in efforts to civilise the Caucasus. It should be remembered, though, that they participated in this bloody war not out of choice, but out of necessity.

Keywords: Poles; Caucasus; Russian Empire; Imam Shamil.

Wiesław Caban – prof. dr hab.; w kręgu jego zainteresowań znajdują się problemy związane z przemianami społeczno-gospodarczymi w Królestwie Polskim doby zaborów oraz dziejami polskich powstań niepodległościowych w XIX wieku, ze szczególnym uwzględnieniem powstania styczniowego. W ostatnich latach w swoich badaniach koncentruje się na losach Polaków w Imperium Rosyjskim w XIX wieku, zwłaszcza zesłańców na Syberię i Kaukaz. Najnowsze publikacje: *Zesłańcy syberyjscy wobec powstania styczniowego. Sylwetki – poglądy – idee* (Warszawa 2023; wyd. ros. Sankt Petersburg 2025) oraz P. Adamčevskij, V. Caban, *Karol' Kalinovskij. Vospominaniâ o moej voennoj službe na Kavkaze i o plene u Šamilâ. S 1844 po 1854 gg., Artanudži* (Tbilisi 2025).